

Ο ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ
ΩΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ (1814—1896)*

Μία ἐκ τῶν ἐπόψεων, ὑπὸ τὰς ὁποίας θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξετασθῆ, ἀλλὰ καθ' ὅσον γνωρίζω δὲν ἐξετάσθη μέχρι τοῦδε, ἢ τόσον πολυμερῆς καὶ πολὺπλευρὸς κατὰ τὴν διάνοιαν καὶ τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν δρασίην προσωπικότης τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ εἶναι καὶ ἡ χριστιανικὴ. Ναι καὶ ἡ χριστιανικὴ. Διότι ὁ ἐπιφανὴς οὗτος ἀνὴρ δὲν εἶχε μόνον σπανίαν νομικὴν καὶ ιστορικὴν καὶ φιλοσοφικὴν καὶ οἰκονομολογικὴν μόρφωσιν, ἀλλὰ καὶ χριστιανικὴν, οὐδὲ ἠσχολήθη μόνον περὶ τὴν συγγραφὴν περισπουδάστων νομικῶν καὶ ιστορικῶν ἔργων, ἀλλ' ἐδημοσίευσε καὶ πραγματείας ἐκκλησιαστικῶν περιεχομένου. Ἐκτὸς δὲ τῆς καθηγητικῆς, συγγραφικῆς, πολιτικῆς καὶ οἰκονομολογικῆς, ἀνέπτυξε καὶ ἐκκλησιαστικὴν δρασίην, ἀναμειχθεὶς ἐνεργῶς εἰς σπουδαίας ἐκκλησιαστικὰς τῆς ἐποχῆς του συζητήσεις καὶ κινήσεις. Ἡ χριστιανικὴ πάλιν καὶ ἐκκλησιαστικὴ μόρφωσις καὶ δρασίς τοῦ ἐπιφανοῦς τούτου ἀνδρὸς δὲν ἦτο προῖον οὔτε ἀπλῆς φιλομαθείας ἢ ἀπλῆς πολυπραγμοσύνης, ἀλλ' ἦτο ἀποτέλεσμα ζωηροῦ χριστιανικοῦ διαφέροντος καὶ ζήλου, ὅμοιον πρὸς τὸν ὁποῖον δυσκόλως θὰ ἀνεύρωμεν μεταξὺ τοῦ μὴ θεολογικοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ πολιτικοῦ κόσμου, μάλιστα τῆς ὑπὸ τὸ βᾶρος τοῦ ὕλισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ στεναζούσης ἐποχῆς τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ. Ταῦτα πάντα ἀποτελοῦσι τὴν χριστιανικὴν πλευρὰν τῆς προσωπικότητος τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ, περὶ τὴν ὁποῖαν πρῶτος ἀποπειρᾶται νὰ ἀσχοληθῆ ὁ ἔχων τὴν τιμὴν νὰ ὀμιλῇ σήμερον πρὸς ὑμᾶς, καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς ὀμιλίας ταύτης.

~~Ὡς πηρὸς διαπραγματεύσεως τοῦ θέματος τούτου ἐχρησιμοποίησαμεν~~
ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ ἐκδεδομένα συγγράμματα καὶ τοὺς λόγους τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ περιοδικὰ καὶ τὰ ἐφημερίδας τῆς ἐποχῆς του, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῆς δράσεώς του. Ὡς βοηθήματα δ' ἐλάβομεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅ, τι σχετικῶν ἔχει γραφῆ περὶ αὐτοῦ εἴτε εἰς αὐτοτελεῖς πραγματείας, νεκρολογίας κλπ., εἴτε εἰς διάφορα συγγράμματα. Λυπούμεθα δὲ διότι, παρὰ τὰς προσπαθείας ἡμῶν, ὑπῆρξε πολὺ πενιχρὸν ἢ μᾶλλον ἀσήμαντον τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ἠδυνήθημεν νὰ περισυλλέξωμεν περὶ τῆς χριστιανικῆς ζωῆς τοῦ αἰοιδίμου ἀνδρὸς ἐκ προφορικῶν πληροφοριῶν, αἱ ὁποῖαι θὰ ἦσαν

* Τοῦ μελετήματος τούτου ὑπόκειται ὡς βάσις ὀμιλία ἀπαγγελθεῖσα ἐν τῇ αἰ. θουσῇ τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν τῇ 3/12/49.

ἀσφαλῶς δαυσιλεῖς, ἐὰν ἡ ὁμιλία ἡμῶν αὕτη ἐγένετο πρὸ τινων ἐτῶν, ὅτε ὑπῆρχον ἀκόμη ἐν τῇ ζωῇ καὶ οἱ υἱοὶ αὐτοῦ καὶ οἱ στενοὶ του φίλοι καὶ συνεργάται, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκατελέγετο εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν καὶ ὁ ἀείμνηστος ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ διδάσκαλος ἡμῶν Ἄναστ. Διομήδους Κυριακός. Διὰ τὴν κατανοήσωμεν καὶ ἐκτιμήσωμεν δεόντως τὴν σημασίαν τῆς χριστιανικῆς μορφώσεως καὶ δράσεως τοῦ Π. Καλλιγᾶ, θὰ πρέπει νὰ λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔζησε καὶ ἔδρασεν οὗτος, ἐννοεῖται ἔξ ἐπόψεως ἑλληνικῆς. Ἦτο ἡ ἐποχὴ τῆς ἐθνικῆς, ἐκκλησιαστικῆς, κρατικῆς, κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνασυγκροτήσεως τῆς πατρίδος ἡμῶν, ἀνασυγκροτήσεως, εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς ὁποίας μενίστην συμβολὴν ἦσαν κεκλημένοι νὰ εἰσφέρωσι, τὸ κατὰ δύναμιν ἕκαστος, οἱ πνευματικοὶ αὐτῆς ἡγέται. Ἡ ἀνασυγκρότησις αὕτη, ἐξαιρουμένης τῆς ἰδιορρυθμίου καὶ λίαν εὐαισθητοῦ ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς, θὰ ἔπρεπε κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Καλλιγᾶ, τοῦ Κ. Παπαρηγοπούλου, τοῦ Ἀ. Δ. Κυριακοῦ καὶ πάντων τῶν ὀρθοφρονούντων διδασκάλων τοῦ ἔθνους ἡμῶν νὰ στηροχθῆ, α') ἐπὶ τοῦ χριστιανισμοῦ ὑπὸ τὴν ὀρθόδοξόν του μορφήν, β') ἐπὶ τῶν χρησίμων στοιχείων τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ γ') ἐπὶ τῶν ὑγιῶν στοιχείων τοῦ νεωτέρου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ἐπῆρξαν ὁμοῦς τότε τινὲς τῶν πνευματικῶν τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἡγετῶν, οἵτινες δὲν ἤθελόν νὰ ἀκούσωσιν ἄλλο τι ἐκτὸς τῆς Ὀρθοδοξίας, οὐδὲ ἠνείχοντο συμβιβασμὸν τινα πρὸς τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν, ὅπως ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι, οἱ ὁποῖοι θαμβωμένοι ἀπὸ τὴν λάμψιν τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ἠθέλησαν νὰ ἀναστήσωσι ταύτην αὐτοῦσιον, λησιμονοῦντες ὅλην τὴν μετὰ ταῦτα πνευματικὴν τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἐξέλιξιν. Ἐπῆρξαν δὲ καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἐκ τῶν τότε πνευματικῶν τοῦ ἔθνους ἡγετῶν, μάλιστα ἐκ τῶν εὐμοιρησάντων νὰ μορφωθῶσιν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, οἱ ὁποῖοι ὑπερετίμησαν τὴν ἀξίαν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, θαμβωθέντες ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἐπιζητήσαντες νὰ μεταφυτεύσωσι τοῦτον αὐτοῦσιον εἰς τὴν ἀπελευθερωθεῖσαν γωνίαν τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος, εἰς χώραν μὲ τοιαύτην ἐνδοξὸν ἱστορίαν καὶ τοσαύτας καὶ τηλικαύτας ἐθνικὰς παραδόσεις καὶ ὑποχρεώσεις, μὲ λαὸν ψυχοσυνθέσεως καὶ χαρακτῆρος ἐν πολλοῖς διαφόρου τῶν λαῶν τῆς Δύσεως. Ἐπῆρξαν μάλιστα καὶ πολλοὶ μεμορφωμένοι Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐδίστασαν, μαζὶ μὲ τὰ καλὰ στοιχεῖα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, νὰ μεταφέρωσιν εἰς τὸν ἀτυχή τοῦτον τόπον καὶ ὅ,τι σαπρὸν καὶ ψυχοφθόρον ὑπῆρχεν εἰς τὴν ὕλικὴν καὶ πνευματικὴν ζωὴν τῆς Δύσεως καὶ μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὸν ὕλισμὸν καὶ τὸν ὀρθολογισμὸν, τὴν θρησκευτικὴν ἀδιαφορίαν καὶ τὴν ἀθεΐαν. Ἐναντίον πασῶν τῶν ὑπερβολῶν τούτων, παραπλευρῶς πρὸς ἄλλους ὀρθοφρονούντας πνευματικοὺς τοῦ ἔθνους ἡγέτας, ὀρθώνει τὸ πελώριον ἀνάστημά του καὶ ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς μὲ τὴν εὐρείαν κλασσικὴν, χριστιανικὴν καὶ εὐρωπαϊκὴν μόρφωσίν του καὶ κηρύσσεται ὑπὲρ τῆς ἀναγ-

κης τῆς συνθέσεως καὶ τῶν τριῶν μνημονευθέντων στοιχείων¹.

Ποῦ ἀκριβῶς ὄφειλε τὴν χριστιανικὴν του μόρφωσιν ὁ Π. Καλλιγᾶς, δὲν γνωρίζομεν. Ἄλλ' εἰκάζομεν ὅτι θὰ τὴν ὄφειλε ἴσως κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὴν οἰκογένειάν του, ἔπειτα δὲ καὶ εἰς τοὺς διδασκάλους του, τοὺς τε Ἑλληνας καὶ τοὺς ξένους, καὶ δὴ εἰς τὸ Γυμνάσιον τῆς Γενεύης, ὅπου ἐφοίτησεν ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἔπειτα καθηγητοῦ Ἰωάννου Σούτσου. Πάντως δὲ ὄφειλε τὴν μόρφωσιν του ἐκεῖνην καὶ εἰς τὰς ἰδιαιτέρας του μελέτας, πρὸς τὰς ὁποίας τὸν ὤθει ἡ θρησκευτικὴ του φύσις. Ἐπὶ τούτοις δὲ ἄς μὴ λησμονῶμεν, ἀφ' ἑνὸς ὅτι ὁ Καλλιγᾶς διατελέσας εἰς τὸ Βερολίνον μαθητὴς τοῦ περιφήμου ἐγγελιανοῦ νομοδιδασκάλου Gans ἐδέχθη καὶ τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ τε καὶ τῆς ἐγγελιανῆς φιλοσοφίας, ὡς παρατηρεῖ ὁ Ἄλκιβ. Κρασσᾶς προλογίζων τὴν ἔκδοσιν τῶν *Μελετῶν καὶ λόγων* αὐτοῦ καὶ ὡς βλέπομεν καὶ εἰς τὰ συγγράμματα αὐτοῦ, ἐπίδρασιν μεγάλην μὲν ἀλλ' ὄχι ἀποκλειστικὴν, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι ἡ ἐν λόγῳ φιλοσοφία, ὡς καὶ ὁ ἰδρυτὴς τῆς διεκρίνετο διὰ τὸν θρησκευτικὸν αὐτῆς χαρακτήρα².

Ἡ δὲ θρησκευτικότης καὶ τὸ χριστιανικὸν διαφέρον τοῦ Καλλιγᾶ καταφαίνονται ὄχι μόνον εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ὑπ' αὐτοῦ πραγματευομένων θεμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων τινὰ εἶναι, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου, ἢ τοῦλάχιστον ἐκκλησιαστικῆς χροιάς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ὑπ' αὐτοῦ πολλαζοῦ τῶν συγγραμμάτων του διατυπουμένας περὶ Θεοῦ καὶ θρησκείας, Χριστοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἐκκλησίας γνώμας αὐτοῦ³. Οὕτως ἐν τῇ περισπουδᾷσῳ πραγματείᾳ του ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἱστοριογραφικαὶ σκέψεις» (1858), καταφερόμενος ἐναντίον τῶν ἱστορικῶν τῶν ἀποδιδόντων τὰ πάντα εἰς τὴν θεϊαν Πρόνοιαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἐκμηδενίζεται τελείως ἡ ἀνθρωπίνῃ ἐνεργητικότης, παρατηρεῖ. «Οὐδεὶς δύναται νὰ μεμφθῇ ἡμᾶς μὴ πιστεύοντας τὸν ἱστορικὸν ἢ οἰονδήποτε ἄλλον, ὅτι εἶναι ἐξ ἀπορρήτων (γραμματαεὺς) τῆς θείας Προνοίας, εἴμεθα ὅμως πρόθυμοι νὰ ἀκολουθήσωμεν αὐτὸν ἐξηγοῦντα τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἠθικὴν τάξιν καὶ τὰ ἠθικὰ στοιχεία ἐκάστης κοινωνίας.... Αὐτὴ ἡ ἠθικὴ τάξις ἀσμένως δεχόμεθα, ὅτι εἶναι θεῖον ἴδιωμα καὶ θεία ἀποκάλυψις, τῆς ὁποίας ἕκαστον ἔθνος κατὰ τὸ μέ-

1. Βλέπε πρὸς τοὺς ἄλλοις τὸ φυλλάδιόν του «Ἡ ἐξάντλησις τῶν κομμᾶτων» (Μελέται καὶ λόγοι Α' σ. 483 ἐξ.).

2. Βλ. καὶ *Κ. Λογοθέτου* Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἐγγέλου, τόμος Β' (1939) σελ 765.

3. Ποίαν ἐπίδρασιν ἔσχεν ἐπὶ τοῦ χαρακτήρος τοῦ Καλλιγᾶ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία, δὲν γνωρίζομεν ἐκ πηγῆς τινος, ἐκ δὲ τοῦ ὑπὸ πάντων ἐπαινουμένου ἠθους τοῦ ἀνδρὸς εἰκάζομεν, ὅτι ἡ ἐπίδρασις αὕτη θὰ ὑπῆρξε σημαντικὴ. Ἄξια πρὸς τοὺς ἄλλοις μνείας εἶναι ἡ ἐν τῷ «Ἱερῷ Συνδέσμῳ» (φύλλῳ τῆς 19 Σεπτεμβρίου 1896) νεκρολογία τοῦ καθηγητοῦ Ἰωάννου Ε. Μεσολωρᾶ, κατακλειομένη διὰ τῆς διαπιστώσεως, ὅτι ὁ Καλλιγᾶς «καὶ ὡς καθηγητὴς καὶ ὡς συγγραφεὺς καὶ ὡς δικαστὴς καὶ ὡς ὑπουργὸς καὶ ὡς ῥήτωρ κοινοβουλευτικὸς ὑπῆρξεν ἀνθρωπίνως τέλειος».

τρον τῶν δυνάμεων αὐτοῦ εἶναι δεκτικόν. "Ὅταν αὐτὴ ἡ τάξις καταπατῆται, δὲν εἶναι μακρὰν ἢ παρακμῆ» (Μελέται καὶ Λόγοι Β' σελ. 30). Καὶ περαιτέρω παρατηρεῖ ὁρθῶς. «Δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ δεχθῶμεν τὴν συνενοχὴν τῶν πολλῶν, ὡς ἐν ἀγνοίᾳ καὶ σκότει παρεχομένην, ὅσον μικρὰν καὶ ἂν καταλογίσωμεν τὴν εὐθύνην ἐνὸς ἐκάστου». Καὶ περαιτέρω «ἄνευ τῶν ἠθικῶν στοιχείων, ἡ ἱστορία εἶναι ὡς εἰκὼν ἐστερημένη βάθους καὶ περιοχῆς» (σελ. 31). "Ἐτι δὲ περαιτέρω ἀποκρούει τὴν γνώμην, ὅτι «ἡ τύχη καὶ ἡ εἰμαρμένη ἡγεμονεύουσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ» (35).

"Ἐπειτα εἶναι ἀξία πάσης προσοχῆς παρὰ τῷ Καλλιγᾶ ἡ γνῶσις τῆς Ἁγίας Γραφῆς, πρὸς τὴν ὁποίαν, ἐκ προτεσταντικῆς ἴσως ἐπιδράσεως, ὡς διαβίωσας ἐπὶ μακρὸν ἐντὸς προτεσταντικοῦ περιβάλλοντος, ἔτρεφε μεγάλην εὐλάβειαν, ὅπως βλέπομεν εἰς πλεῖστα ὅσα δημοσιεύματά του. Ἐπίσης εἶναι ἀξίος προσοχῆς ὁ θαυμασμὸς καὶ ἡ εὐλάβειά του τόσον πρὸς τὸ πρόσωπον «τοῦ Κυρίου», ὅπως ἀποκαλεῖ συνήθως τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὅσον καὶ πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει ὡς «θηρσκειαν τοῦ πνεύματος» καὶ «θηρσκειαν ἐξ ἀποκαλύψεως». Οὕτως, ἤδη τῷ 1840 εἰκοσιεξαετῆς νεανίας, ἄρτι ἐπανακάμψας ἐκ μακρᾶς διαμονῆς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, ἐν τῷ μακροῦ προλόγῳ τῆς μεταφράσεως τῆς πραγματείας τοῦ Φρειδεῶ. Wiener «Περὶ τῶν συλλογῶν καὶ κανόνων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας» (ἀνεδημοσιεύθη ἐν τῷ Α' τόμῳ Μελετῶν καὶ Λόγων σελ. 299 ἐξ.) ὄχι μόνον ἀναγνωρίζει κτὴν ἀνωτέραν ἐπιρροήν, τὴν ὁποίαν ἐξασκεῖ ἡ θηρσκειὰ ἐπὶ τῆς πρακτικῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου, συνδέουσα αὐτὴν μὲ τὸν ἀπόλυτον καὶ τελευταῖον σκοπὸν τῆς καὶ προετοιμάζουσα ἐπὶ γῆς τὸ ἐπουράνιον βασίλειον» (δηλ. τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ), ἀλλ' εὐρίσκει καὶ θερμούς λόγους ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὕτως, ἀφ' οὗ περιέγραψε τὴν οἰκτρὰν κατάστασιν τῆς κοινωνίας, καθ' ὃν χρόνον ἐνεφανίσθη ὁ Χριστιανισμὸς, παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς. «Ἀποκαλύπτει εἰς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν τὸ μυστήριον τῆς Θεότητος, τὴν θηρσκειαν τοῦ πνεύματος, εἶχε τὴν ἐπαγγελίαν καὶ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἀρπάσῃ τὸν ἀνθρώπον ἀπὸ τὴν σκέψιν του καὶ ἀπὸ τὴν καταστροφὴν του καὶ νὰ ἀνοίξῃ εἰς αὐτὸν τὸ ἐπουράνιον βασίλειον. Ἡ κοινωνία (συνεχίζει ὁ Καλλιγᾶς), ἦτο τότε σῶμα, χωρὶς ψυχῆν... Ἡ Ἐκκλησία ἐξῆλθε νὰ πληρώσῃ τὸ κενόν, τὸ ὁποῖον ἠνοίχθη ἐντὸς τῆς κοινωνίας καὶ ἐντὸς τῆς καρδίας τοῦ ἀνθρώπου». Περαιτέρω παρατηρεῖ. «Οἱ μικρόσοφοι νουθετῆται τῆς ἱστορίας... βλέπουν τὰ ἐρείπια ἐνὸς κατεδαφιζομένου κόσμου (τοῦ ῥωμαϊκοῦ) καὶ ἀπαρηγόρητοι πλανῶνται ἐπ' αὐτοῦ, χωρὶς νὰ στρέφουν τὰ βλέμματά των πρὸς τὸ λυκαυγὲς τοῦ Γολγοθᾶ, ὅθεν προμηνύεται νέα ἡμέρα, ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου, ὅστις ἐθυσιάσθη διὰ τὸ πλάσμα του» (σελ. 302). "Ἐτι δὲ περαιτέρω παρατηρεῖ. «Εἶχε λοιπὸν ἡ Ἐκκλησία τὸν προορισμὸν νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὰ σπλάγχνα τῆς κοινωνίας, νὰ τὴν ἀναμορφώσῃ». Καὶ περαιτέρω λέγει. «Πέραν τῆς δόξης, τὴν ὁποίαν ἀποκτᾷ ἐπὶ Κωνσταντίνου, νὰ εἶναι δεσπόζουσα θηρσκειὰ, ἔχει νὰ ἐξακο-

λουθήση τὸν προορισμὸν τῆς, νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ τὸν μεταμορφώσῃ, νὰ μὴ εἶναι ὡς ὁ ἀστήρ, ὅστις μακρόθεν λάμπει ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτὸς... ἀλλ' ὡς ὁ ὀφθαλμὸς τῆς ἡμέρας, ἀπέμπροσθεν τοῦ ὁποίου φεύγει δρομαῖον τὸ σκότος... Ἐὰν (λέγει) ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἔφθανεν ἕως ἐκεῖ, ἤθελεν ἀποτύχει τοῦ σκοποῦ του. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ τεθῆ ὡς πραγματικότης, ὄχι ὡς σημεῖον ἐκτός, πρὸς τὸ ὁποῖον διευθύνει ὁ ἄνθρωπος τοὺς στοχασμοὺς του, χωρὶς νὰ φθάνῃ, ἀλλ' ὡς ἄμεσος συνείδησις, σημεῖον ἐντός, ἀπὸ τὸ ὁποῖον οἱ στοχασμοὶ ἀναχωροῦν. Ἀπὸ τοιαύτην ἔποσιν δυνάμεθα ἀληθῶς νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν μεταβολὴν, τὴν ὁποίαν φέρει ἡ χριστιανικὴ θερησκεία ἐπὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, διὰ νὰ μὴ ὀργιζώμεθα εἰς κάθε βῆμά της, φωνάζοντες «φθάνει ἕως ἔδῳ» καὶ νὰ νομίζωμεν ἀντιποίησιν τὴν ἐξάσκησιν τῶν δικαιωμάτων τῆς» (μν. 3. σελ. 303).

Προχωρῶν ἐκφέρει περὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀντιφατικὰς καὶ πῶς κρίσεις, προδιδούσας ὅτι ὁ νεαρὸς ἐπιστήμων δὲν ἔχει ἀκόμη τακτοποιήσει τὰς ιδέας του, αἱ ὁποῖαι ὁμοιάζουσι πῶς πρὸς γλεῦκος, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει ἀκόμη γίνεαι οἶνος. Τοιαῦται ιδέαι εἶναι π. χ. ὅτι «ἡ Ἐκκλησία παραμελεῖ τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ δὲν λαμβάνει αὐτὴ ἐκ τοῦ ἑαυτοῦ τῆς φροντίδα νὰ ῥυθμίσῃ αὐτὸν (310), πράγμα ὅπερ εἶναι δυνατὸν νὰ ἰσχύῃ περὶ τῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας, οὐχὶ ὅμως καὶ περὶ τῆς Ὀρθοδόξου».

Ἐξ ἄλλου ὅμως ἀναγνωρίζει τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ δικαίου. «Εἰς τὴν κοσμικὴν ἀρχὴν (λέγει), μετεδόθη ἄλλο πνεῦμα, ἀντανεκλάται τὸ φῶς τῆς θερησκείας». Καὶ περαιτέρω καταδεικνύει τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ σπουδαιοτάτου ζητήματος τοῦ γάμου. «Οἱ θεῖοι φθόγγοι τῆς Καινῆς Διαθήκης (λέγει) ἦτο προωρισμένον νὰ ἀναμορφώσουν τὸν γάμον καὶ τὴν οἰκογένειαν τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν καὶ νὰ καταθέσουν ἐντὸς τούτων τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπινου βίου τὸ σπέρμα τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἱερότητος... Ὁ γάμος δι' αὐτῶν παύει ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ὕλικὴ σχέσης τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ ἄτομον, σχέσης ἐξωτερικῆ... ἀλλ' εἶναι σχέσης τῆς ἀγάπης ὡς οὐσιώδους ἐνώσεως, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος εἶναι μὲ ὅλην του τὴν καρδίαν» (σ. 314). Ὑπὸ τὸ αὐτὸ δὲ πνεῦμα ὁμιλεῖ ὁ Καλλιγᾶς καὶ ἐν τῇ περὶ γάμου προθεωρίᾳ αὐτοῦ (Ρωμαϊκὸν δίκαιον). Καὶ ἐν γένει τὸ σύστημά του τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, τὴν ὁποίαν ἀνευρίσκει καὶ ὁ ἴδιος ἐν τῇ Βυζαντινῇ νομοθεσίᾳ.

Κατωτέρω τοῦ εἰρημένου προλόγου αὐτοῦ εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ μνημονευθέντος ἔργου τοῦ Fr. Wiener παρατηρεῖ. Οἱ «νεώτεροι ἐταράχθησαν ἀπὸ τὴν ἀναγόμευσιν τοῦ γάμου εἰς τὴν ἱερότητα τοῦ μυστηρίου... Ἄλλ'

ὅταν εἰς τὸν γάμον μεταδίδεται ὁ χαρακτῆρ τῆς ἱερότητος, ὅταν λέγεται ἔνωσις τῆς ἀγάπης ἐν Κυρίῳ, ὁ γάμος ἔγινεν ἤδη μυστήριον καὶ εἶναι τῶντι μυστήριον, πῶς ἐντὸς τοῦ ἄλλου ἀγαπᾷ τις τὸν ἑαυτὸν του» (ἔ. ἀ. σ. 319). Δυστυχῶς ὁμως παρεξηγεῖ τὴν σημασίαν τῶν κωλυμάτων, τὰ ὁποῖα κακῶς ἀποδίδει εἰς τὴν ἐκ μέρους τῶν αὐτοκρατόρων ὑποτίμησιν τοῦ γάμου καὶ ὑπερτίμησιν τῆς ἀγαμίας, ἐνῶ διὰ τῶν κωλυμάτων τούτων ἡ Ἐκκλησία ἀπέβλεπεν ὄχι μόνον εἰς τὴν περιφρούρησιν τοῦ θεσμοῦ τῆς οἰκογενείας, ὡς ἀναγνωρίζεται καὶ ὑπὸ τῶν πλείστων συγχρόνων Ἑλλήνων νομικῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διεύρυσιν τῶν ἠθικῶν μεταξὺ τῶν μελῶν αὐτῆς δεσμῶν, οἵτινες ἀπεδείχθησαν οὕτω σωτήριοι, μάλιστα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας. Ἄς μὴ λησμονῆται ἄλλως τε, ὅτι καὶ τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον παρενέβαλεν οὐκ ὀλίγα κωλύματα εἰς τὸν γάμον, χωρὶς νὰ ὑπερτιμᾷ τὴν ἀγαμίαν (Respectus parentelae).

Ἐπι δὲ κατωτέρω (ἰν. ἔ. σ. 337) ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν πολιτικοκρατικῶν τοῦ Ἐγγέλου ἀρχῶν διατελῶν, διατείνεται ὅτι «ἡ θρησκεία δὲν ἔχει πλέον ἀπέναντι τῆς πολιτείας ἰδιαιτέρον ἠθικὸν καὶ οὐσιώδη σκοπὸν, ὅστις

1. Χαρακτηριστικὸν τῆς πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν εὐλαβείας τοῦ Καλλιγᾶ καὶ ἐν τῷ προκειμένῳ ζητήματι εἶναι, ὅτι τὴν ἐπαύξησιν τῶν κωλυμάτων ἀποδίδει εἰς τοὺς Βυζ. αὐτοκράτορας καὶ τὴν Βυζαντινὴν κοινωσίαν ἐν γένει (Σύστημα Ρωμ. Δικαίου γ' ἐκδ., προθεωρία περὶ τοῦ γάμου σελ. 15), περαιτέρω δὲ ἀναδεικνύει τὸ ἔργον τῆς Ἀνατολ. Ἐκκλησίας, διαμεινάσης πιστῶς εἰς τὴν ὑψηλὴν τῆς ἐπαγγελίαν, συγκρουσθεῖσης ἐνίοτε πρὸς τὴν πολιτείαν, ἀλλὰ μὴ ἀντιποιοθεῖσης τὴν ὑποταγὴν αὐτῆς καὶ ὡς συμπληρωσάσης τὸ ἔργον τῆς πολιτείας ἐν τῷ γάμῳ διὰ τῆς προσθήκης τῶν εὐλογιῶν αὐτῆς πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ φρονήματος καὶ κράτυσιν τῆς συνειδήσεως. Ὅποια ἀντίθεσις πρὸς τὸν Ἀλκιβ. Κρασοῦν, ὁμιλοῦντα ἐπανελημμένως μετὰ τραχύτητος περὶ τῆς Ἐκκλησίας ὡς πρωταίτιου τῆς ἐπαυξήσεως τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου, εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ὁποίων ἀρνεῖται «οἰονδήποτε ἠθικὸν λόγον»! (Σύστημα Ἀστ. Δικαίου Δ' Τόμος, ε' ἐκδ. ὑπὸ Χρ. Πράτσινα, 1927 σελ. 11, 40, 45, 49, 51, 54, 56). Τοῦναντίον ὁ Ἄ. Μομφεράτος ἀναγνωρίζει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐπηύξησε τὰ κωλύματα «αὐτὸς ἐμπέδωσιν τῆς εὐπρεπείας τοῦ γαμικοῦ θεσμοῦ». (Οἰκογεν. Δίκαιον σελ. 53 καὶ 61). Ὁ δὲ Γρ. Κασσιμάτης ἐν τῷ «Ἐγχειριδίῳ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου» Α' 1939 σελ. 79 συνδυάζει τὸν λόγον τῶν αὐστηροτέρων ἀρχῶν πρὸς τὸν προσανατολισμὸν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἀγαμίαν. Καὶ ὁ Zhisman ἑπανελημμένως ἀναγνωρίζει, ὅτι ἠθικοὶ λόγοι παρεκίνησαν τὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν ἐπαύξησιν τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου, μὴ ἀρνούμενος τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀποστ. Παύλου προτιμήσεως τῆς ἀγαμίας (παρὰλλήλως πρὸς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ γάμου ὡς μυστηρίου), ἀλλὰ παρατηρῶν πρὸς τοῖς ἄλλοις τὰ ἑξῆς. «Ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ ἠθικῇ ἀποσυνθέσει τῆς ἀρχαίας οἰκογενείας, ἐθεώρησεν ὡς ἔργον αὐτῆς καὶ σκοπὸν τὴν ἀνακάθαρσιν καὶ ἀναγέννησιν αὐτῆς διὰ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου» (Zhisman, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολ. Ἐκκλησίας, κατὰ μετάφρασιν τοῦ Ἀρχιμανδρ. Μελετίου Ἀποστολοπούλου 1912, Α' Τομ. σελ. 392 καὶ 422).

νά μὴν ὑπάρχη εἰς τὴν Πολιτείαν. Ἡ Πολιτεία εἶναι ὁ αὐτὸς ἠθικὸς σκοπός. . . Ἡ θρησκεία ὁμῶς εἶναι αὐτὴ ἡ οὐσία ὡς πίστις καὶ αἶσθημα». Καὶ περαιτέρω λέγει, ὅτι ἡ «θρησκεία μόνον ἀπὸ σύμμετρον ἀπόστασιν δύναται νὰ μεταδώσῃ ζωὴν», ἐνῶ προηγουμένως εἶχεν ὑποστηρίξει τὸ ἀντίθετον (μν. ἔ. σελ. 303).

Ἐξ ἄλλου ὁμοῦ θερμοῦς εὐρίσκει λόγους ὁ Καλλιγᾶς, ἵνα ἐξάρῃ τὴν ἐπίδρασιν τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας καὶ ἐν τῇ διαλέξει του «περὶ φυλακῶν», ἐν τῇ ὁποίᾳ διακηρύσσει ὅτι «τὰ ῥήματα τοῦ Εὐαγγελίου ἔμελλον νὰ μεταβάλλουν τὰ πάντα ἐν τῷ κόσμῳ» καὶ ἀκολούθως καταδεικνύει τὴν ἐπίδρασιν τῆς περὶ ἀγάπης χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐπὶ τὴν νομοθεσίαν ἥδη ἐπὶ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. (Μελέται καὶ Λόγοι Α' σελ. 88 ἐξ.). Ἐπίσης δὲ ὁμιλῶν περὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας ἐν τῷ Α' τόμῳ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ δικαίου παρατηρεῖ ὁρθῶς, ὅτι «ὁ χριστιανισμὸς οὐδόλως ἐπιτιθέμενος κατὰ τῶν καθεστώτων, ἀλλ' ἀπευθυνόμενος εἰς τὰς συνειδήσεις καὶ αὐτὰς καθαρίζων, δὲν ἐπιφέρει ἀμέσως τὰ ἀποτελέσματα, μέχρις οὗ αἱ ἀρχαὶ αὐτοῦ ἀνέπλασαν τὴν κοινωνίαν» (Σύστημα Ῥωμ. Δικαίου Α' τομ. γ' ἐκδ. σελ. 245).

Ἐν δὲ τῇ σοφῇ μονογραφίᾳ του περὶ τοῦ ἐπιφανοῦς Ἑλληνοῦ ἱεράρχου καὶ λογίου ἀνδρὸς τοῦ ιη' αἰῶνος «Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως», ἡ ὁποία μαρτυρεῖ ἐπίσης περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ του διαφέροντος, ἐν μέρει δὲ καὶ περὶ τῶν φιλεκκλησιαστικῶν του αἰσθημάτων (Μελέται καὶ Λόγοι Β' σελ. 198), παρατηρεῖ ὁ Καλλιγᾶς, ὅτι ὁ Εὐγένιος «ἠσθάνετο, ὅτι τὸ σύμβολον τῆς πίστεως δὲν εἶναι ἡ μόνη σοφία τοῦ δημιουργοῦ. Ὅτι εἶναι ἡ ἀνωτάτη (σοφία δηλ.) δὲν δύναται νὰ ἀμφιβάλῃ, ὅστις σκέπτεται σπονδιαίως χωρὶς νὰ τυφλοῦται ἀπὸ τὴν ματαιότητα φιλαύτου λατρείας τῆς πεπερασμένης διανοίας καὶ ὀλιγώτερον πάντων ἀμφέβαλεν ὁ Εὐγένιος» (σελ. 193). Κατωτέρω δὲ παρατηρεῖ, ὅτι «ἡ σπουδὴ τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἠθικοῦ ἀνθρώπου μεταδίδουν γνῶσιν τῆς καθ' αὐτὸ χριστιανικῆς προσηγορίας τοῦ Θεοῦ, τῆς ποσηγορίας τῆς παναγαθότητος» (194).

Περὶ τῆς θρησκευτικότητος τοῦ Π. Καλλιγᾶ μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐμβροθὴς του βιβλιοκρισία περὶ τοῦ ἔργου τοῦ χριστιανοῦ φιλοσόφου Π. Βράτλα Ἀρμένη «Δοκίμιον περὶ πρώτων ἰδεῶν καὶ ἀρχῶν», ἡ δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν ἔτει 1851 ἐν τῇ Πανδῶρα καὶ ἀναδημοσιευθεῖσα ἐν τῷ Β' τόμῳ τῶν Μελετῶν καὶ Λόγων (σ. 250). Πρὸ πάντων δὲ περὶ τῶν χριστιανικῶν φρονημάτων τοῦ Π. Καλλιγᾶ μαρτυρεῖ ἡ ἐν ἔτει 1851 ἐν τῇ «Πανδῶρα» τὸ πρῶτον δημοσιευθεῖσα καὶ ἐν τῷ Β' τόμῳ τῶν Μελετῶν καὶ Λόγων ἀναδημοσιευθεῖσα περισπουδάστος βιβλιοκρισία του περὶ τῆς «Γνωστικῆς» τοῦ περιβοήτου βιβλίου τοῦ πρώην κληρικοῦ, ἔπειτα δὲ ἐξωμότου καὶ ἀντιχριστιανικῆς ἰδέας διδάξαντος καὶ διὰ τοῦτο καταδιωχθέντος Θεοφίλου Καίρη. «Τώρα», παρατηρεῖ πρὸς τοῖς ἄλλοις ὁ Καλλιγᾶς, περὶ αὐτοῦ, «τώρα

πρωθυστερώς ἐκδίδων εἰς φῶς τὰ ἀπόρητα δόγματα, πρέπει νὰ μέμφηται πρὸ πάντων ἑαυτὸν ὁ Καίρης, ἂν ἡ κοινωνία τὸν ἐδίκασε πρὶν τὸν ἀκούσῃ, διότι, καὶ καλὰ ἂν εἶναι, δὲν κείνται καλῶς καὶ περὶ τούτου φέρει διπλὴν εὐθύνην ὁ συγγραφεὺς καὶ ὡς ἱερεὺς καὶ ὡς φιλόσοφος. . . Τὸ ἐπάγγελμα λοιπὸν αὐτοῦ (συνεχίζει) καὶ ὁ τρόπος, ὃν μέχρι τοῦδε ἐμεθοδεύθη, καθιστῶσιν αὐτὸν ἀναπολόγητον» (249).

Δὲν εἶναι ὁ Καλλιγᾶς οὐδὲ ἐναντίον τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταδίκης τοῦ Καίρη καὶ τὸν μέμφεται ἐπὶ λέξει «διότι εἰσάγει εἰς τὰς ἀπαλὰς ψυχὰς ἐστερημένης ἔτι κρίσεως νεολαίας ἀρχὰς ἐναντίον τῆς θρησκείας τῶν πατέρων τῆς» (249). Καὶ περαιτέρω ἀσκεῖ αὐστηρὰν κριτικὴν ἐπὶ τοῦ βιβλίου τούτου τοῦ Καίρη, περὶ τοῦ ὁποίου λέγει, ὅτι «ὁ φιλόσοφος μας εἶναι πολὺ μακρὰν ἀπὸ τὴν σημερινὴν πρόοδον τῆς ἐπιστήμης» (252) καὶ συνεχίζει ὡς ἑξῆς: «Σύστημα, ἀρχὰς, λογικὴν συνέπειαν, διαλεκτικὴν, ἐμβριθεῖαν ἐρεῦνης δὲν εὐρίσκομεν παρ' αὐτῶ, ἀλλὰ κρᾶμα τι ἀόριστον ἀντιθέτων στοιχείων σκέψεως καὶ εὐσεβείας,.... Οὔτε ἡ σκέψις του (λέγει) εἶναι σκέψις, οὔτε ἡ θρησκεία του θρησκεία» (252) Κατωτέρω δὲ ψέγει αὐτόν, ὅτι «διδάσκει φιλοσοφίαν τοῦ σκότους, ἐκ προμελέτης ἀποσιωπῶν δι' ὄλων τῶν συγγραμμάτων του τὸ ὄνομα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐν ᾧ λέγει τόσα περὶ θρησκείας» (253). Καὶ ἔτι περαιτέρω ἀπευθυνόμενος πρὸς αὐτόν, παρατηρεῖ. «Ἀφίνομεν ὅτι δὲν ἔννοεῖς τὸ μέγα μυστήριον τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸν σύνδεσμον τοῦ ἀπείρου καὶ πεπερασμένου, τὴν μεσολάβησιν μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, αἰωνίου καὶ θνητοῦ». Καὶ τελειώνει τὴν κρίσιν τοῦ βιβλίου ὡς ἑξῆς. «Παῦσε λοιπὸν λατρεύων θρησκείαν ἄνευ θρησκευματος, Θεὸν ἀπρόσωπον καὶ ἀνυπόστατον, θεοσέβειαν ἄνευ χριστιανισμοῦ καὶ φιλοσοφῶν μὴ θρήσκευε ἢ θρησκεύων μὴ φιλοσόφει» (254). Ταῦτα ἔγραψεν ὁ Καλλιγᾶς ἐν ἔτος πρὸ τῆς καταδίκης τοῦ Καίρη ὑπὸ τοῦ πλημμελειοδικείου Σύρου, ὑπὲρ τῆς ἀναρέσεως τῆς ὁποίας παρὰ τῶ Ἀρειῶ Παύῳ συνηγόρησαν δύο ἐπιφανεῖς νομικοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὁ Ν. Σαρίπολος καὶ ὁ Μ. Ῥενιέρης.

Περὶ τοῦ χριστιανικοῦ διαφέροντος τοῦ Καλλιγᾶ μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἑξῆς περικοπὴ τῆς λογοδοσίας του ἐπὶ τῇ ἀποθέσει τῆς πρυτανείας ἐν ἔτει 1870, ὅπου μνημονεύων τῆς λαμπρᾶς ὑποδοχῆς, τῆς ὁποίας εἶχε τύχει πρὸ μικροῦ ἐν Ἀγγλίᾳ ὁ πρόην καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἔπειτα ἐπίσκοπος Σύρου καὶ Τήνου Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος, παρατηρεῖ σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ ἑξῆς. «Εἰς τὸν πολιτισμὸν τῶν ἡμερῶν τοῦ αἰῶνος ἀνήκει νὰ καταδείξῃ, ὅτι μεταξὺ χριστιανῶν οὐδέποτε δύναται νὰ παύσῃ ἡ ἀμοιβαία ἀγάπη, εἰ καὶ μέχρι νεραίας ἐν πᾶσι δὲν ὁμοφρονοῦσι». Καὶ περαιτέρω προσθᾶται. «Ὁ εἰκοστὸς αἰὼν ἐγγίζει καὶ πᾶν ἀνθρώπινον ἔργον συντελέσαν εἰς τὴν ἀπομόνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν καταπίπτει πρὸς θρίαμβον τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας» (Μελέται καὶ Λόγοι Β' σ. 370). Πόσον μέγαν ἐφαντάζετο ὁ καλὸς κἀγαθὸς ἀνὴρ τὸν τρομερὸν αἰῶνα ἡμῶν, ὁποῖος πρὸ τοῦ ἀκάμῃ νὰ φθάσῃ

εις τὸ μέσον, εἶχεν ἤδη δύο φορές παραδώσει τὴν ταλαίπωρον ἀνθρωπότητα εἰς τὴν πυρὰν καὶ τὴν σφαγὴν καὶ τὴν ἀπύθμενον δυστυχίαν πρὸς δόξαν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος! Καὶ Κύριος οἶδε τί προετοιμάζεται διὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ αἰῶνος τρύτου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ χρυσοῦ αἰῶνος, οἷον τὸν ἀνέμενον οἱ ἄνθρωποι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἐφθασεν εἰς τὸ σημερινόν του κατάντημα!

Πόσον δὲ ζωηρὸν ἦτο καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν τοῦ Π. Καλλιγᾶ διαφέρον, ἀποδεικνύει καὶ ἡ ἐν ἔτει 1840, δηλ. εὐθύς μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν ἐκ Ἑσπερίας, ὡς εἴπομεν, δημοσίευσίς ἐλληνικῆς ἐκ τοῦ λατινικοῦ μεταφράσεως τῆς μνημονευθείσης πραγματείας τοῦ Φρειδερ. Wiener «περὶ τῶν συλλογῶν καὶ κανόνων τῆς Ἐκκλησίας», τὴν ὁποίαν ἐφωδίαζε καὶ μὲ μακρὰ προλεγόμενα «περὶ τῆς σχέσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸ πολιτικὸν δίκαιον», ὡς καὶ ἡ ἀνάμειξις του εἰς τὸ φλέγον κατὰ τὰς ἡμέρας τὸν ζήτημα περὶ τῆς χειραφεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἠγωνίζετο τότε ὁ ἀρχιμανδριτῆς καὶ καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεόκλητος Φαρμακίδης, ἔχων ὡς σοβαρώτατον ἀντίπαλον μάλιστα τὸν σοφὸν κληρικὸν Κωνσταντῖνον Οἰκονόμον τὸν ἐξ Οἰκονόμων, Ὁ Καλλιγᾶς ἐκ πολιτειακοῦ ἀντιλήψεων ἐμφορούμενος ἐπέθη ἐν ἀρχῇ παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Φαρμακίδου καὶ ὡς ἦτο ἐπόμενον ἤλθεν εἰς σφοδρὰν ῥῆξιν πρὸς τὸν Οἰκονόμον. Ἦδη ἐν τοῖς προλεγόμενοις τῆς μνημονευθείσης μεταφράσεως τοῦ ἔργου τοῦ Wiener προσπαθεῖ οὗτος νὰ καθορίσῃ τὰς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ὑπὸ πνεῦμα ἀκραιφνῶς πολιτειακοῦ, δικαιολογῶν τὴν εἰς τὰς ἡμέρας αὐτοῦ καταβαλλομένην «προσπάθειαν νὰ τεθῇ ἡ Ἐκκλησία ἐντὸς τῆς Πολιτείας τρόπον τινὰ εἰς τὴν γραμμὴν τῶν κοινῶν σωματείων»¹. Ἐν δὲ τῇ συνεδρίᾳ τῆς Α' ἐθνοσυνελεύσεως τῇ 31-7-44 ἔλεγεν, ὅτι «ποτὲ τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος δὲν ἀνέμειξε θρησκείαν καὶ πολιτικὴν», τὸ δὲ «αὐτοκέφαλον» ἐθεώρει ὡς θεμελιῶδες ἀξίωμα τῆς δοξοδόξου Ἐκκλησίας, ἐνῶ εἰς τὴν ἀξίωσιν τῆς ἀναγνωρίσεως ὀρατῆς κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας διέβλεπεν ἐπιδρασὶν καθολικὴν.

Καὶ τότε μὲν αἱ προσπαθεῖαι αὐτοῦ καὶ τοῦ Φαρμακίδου πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐστέφθησαν ὑπὸ ἐπιτυχίας. Τὸ ζήτημα δ' ὁμοῦς ἐτέθη πάλιν ἐπὶ τάπητος ἐν τῇ Β' Ἐθνοσυνελεύσει τῷ 1864, ὅπου ὁ Καλλιγᾶς ὡς μέλος αὐτῆς ἐπίλεκτον ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν διεξαχθεῖσαν ζωηρὰν συζήτησιν περὶ τοῦ β' ἀρθροῦ τοῦ Συντάγματος, ὅτε ἀντεπεξῆλθεν ἐντόνως κατὰ τῆς ὑπὸ τοῦ βουλευτοῦ Κεφαλληνίας Τυπάλδου Ἰακωβάτου προταθείσης τροπολογίας τοῦ ἐν λόγῳ ἄρ-

1. Βλ., *Χρυσόστομον Παπαδοπούλου Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος Α'* 1920 σελ. 292 ἐξ. Κατὰ τὸν σοφὸν ἱστορικὸν ὁ Καλλιγᾶς «βραδύτερον ἔφεγε τὸν Φαρμακίδην καὶ εἶδεν ἀδικαιολόγητον τὴν κατὰ τοῦ Πατριαρχείου ἀνάρμοστον ἐπίθεσιν».

θρου, θαυμασθεὶς καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀντιπάλων αὐτοῦ. Κατὰ τὴν τροπολογίαν ταύτην, δι' ἧς ἀνετρέπετο τὸ κατὰ τὸ 1833 ἰδρυθὲν καὶ διὰ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 ἐπικυρωθὲν, ἔπειτα δὲ καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀναγνωρισθὲν αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, δηλ. ἡ ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου χειραφεσία αὐτῆς, κατὰ τὴν τροπολογίαν λέγω ταύτην, «ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀναγνωρίζει ἀρχιεπίσκοπον αὐτῆς τὸν οἰκουμενικὸν Πατριάρχην». Ἐκ τῆς λαμπρᾶς αὐτοῦ ἀγορεύσεως ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 31-7-1864 ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας ἡ ἐξῆς κατακλείς αὐτοῦ. «Εἰς τὰ ζητήματα τῆς Ἐκκλησίας τὸ ἔθνος πρέπει νὰ παρίσταται πάντοτε ὁμόφωνον. Τότε μόνον θὰ ἀνατείλῃ τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἔθνους, ὅταν αἱ ἀντιζηλία κατασβεσθῶν... ὅταν δὲν διαφωνῶμεν κατὰ τὸν σεβασμὸν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, τὸν ὁποῖον ἔδειξαν πάντα τὰ Νομοθετικὰ σώματα τῆς Ἑλλάδος καὶ ὅλοι οἱ Συνελεύσεις».

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ ζήτημα τῆς πρὸς τὸν Κωνστ. Οἰκονόμον ῥήξεως τοῦ Καλλιγᾶ, καρπὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρξε μία εἰς ὕψος δοιμὴ συντεταγμένη καὶ τῷ 1841 δημοσιευθεῖσα θεολογικὴ πραγματεία ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀπάντησις εἰς τὴν ἀπὸ 25 Νοεμβρίου 1835 ἐπιστολιμαίαν διατριβὴν ὡς πρὸς τοὺς τρεῖς ἱερατικοὺς βαθμοὺς τῆς Ἐκκλησίας». Ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ προσπαθεῖ νὰ ἀναιρέσῃ σχετικὴν διατριβὴν τοῦ Κ. Οἰκονόμου, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐκεῖνος δὲν ὑπερημύνετο μόνον τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος καὶ τῶν τοῦτο στηριζόντων Ἀποστολικῶν, λεγομένων, κανόνων, ἀλλ' ἐπετίθετο καὶ κατὰ τῶν προσηλυτιστικῶν ἐνεργειῶν τῶν ξένων προπαγανδῶν, ὡς καὶ κατὰ τῆς χειραφεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀνευ συνεννοήσεως μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἐν τῇ ἀπροκλήτῳ ταύτῃ «Ἀπαντήσει» ὁ Καλλιγᾶς, ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ ἀναπτυχθέντος ἐκ τῆς σχετικῆς συζητήσεως πείσματος, ὑποστηρίζει τὴν προτεσταντικὴν γνώμην, ὅτι ὁ ἐπισκοπικὸς βαθμὸς καὶ ἐν γένει ἡ διάκρισις τῶν τριῶν ἱερατικῶν βαθμῶν δὲν στηρίζεται ἐπὶ τῆς Ἀγ. Γραφῆς καὶ ἦτο ἀνύπαρκτος κατὰ τὴν ἀποστολικὴν ἐποχὴν, δημιουργηθεὶς βραδύτερον, καταλήγει δ' εὐσχήμως μετὰ τὴν διακήρυξιν τῆς γενικῆς ἱερωσύνης κατὰ τρόπον προτεσταντίζοντα.

Φιλοπροτεσταντικὰ φρονήματα ἐξεδήλωσεν ὁ Καλλιγᾶς καὶ τῷ 1864 ἐν τῇ ἀγορεύσει του περὶ ἀναιρέσεως κατὰ τοῦ βουλευματος τῶν ἐν Ἀθῆναις Ἐφετῶν ἐναντίον τοῦ Ἀμερικανοῦ ἱεραποστόλου *Ἰωνᾶ Κίγκ*¹ ἐνώπιον τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ὁ ἐν λόγῳ προπαγανδιστὴς ἱεραπόστολος εἶχε καταδικασθῆ ὑπὸ τῶν ἐν Ἀθῆναις Ἐφετῶν ἐπὶ προσηλυτισμῷ κλπ. καὶ ὁ Καλλιγᾶς ἀπέκρουσε διὰ μακρῶν τὴν κατηγορίαν ταύτην, εἰσερχόμενος καὶ πάλιν εἰς ἀτυχῆ θεολογικὴν συζήτησιν πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀθωότητος τοῦ Κίγκ. (Μελέται καὶ Λόγοι Α' 464 ἐξ.).

1. Βλ. Α. Δ. Κυριακοῦ Ἐκκλησιαστ. Ἱστορία Γ' (β' ἐκδ.) σελ. 176.

Ἄλλὰ θὰ ἠδίκει τὸν αἰμίμηστον ἄνδρα ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος, παρασυρόμενος ἀπὸ τοιαύτην ἀτυχῆ (καὶ ἄς μοὶ ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσω, καὶ ἀναρμόδιον) συμμετοχὴν του εἰς πεισματώδεις θεολογικὰς συζητήσεις, συμμετοχὴν μαρτυροῦσαν ἄλλως περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ διαφέροντος αὐτοῦ, θὰ ἔσπευδε νὰ διακηρῦξῃ, ὅτι ὁ Καλλιγᾶς δὲν ἐνεφορεῖτο ἀπὸ εὐλάβειαν καὶ ἀγάπην πρὸς τὴν μητέρα Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, αἰσθηματὰ τὰ ὁποῖα ἐπανειλημμένως ἀπέδειξεν ὁ ἀνὴρ, μάλιστα ἀπὸ τῆς ὠριμωτέρας του ἡλικίας καὶ ἐφεξῆς. Τοιαῦτα αἰσθημάτων π. χ. προδίδει, ἐκτὸς τῆς μνημογευθείσης μονογραφίας «περὶ τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρως», καὶ ἡ λαμπρὰ ἱστορικὴ του μονογραφία «περὶ τῆς ἐν Φλωρεντία συνόδου», ἡ περιληφθεῖσα εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Καλλιγᾶ δημοσιευθέντα τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον «Μελέται καὶ Λόγοι» (1882). Οὗτος ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ τόμου τούτου καταφέρεται κατὰ τῶν Παλαιολόγων, οἱ ὁποῖοι, ὡς παρατηρεῖ ἐπὶ λέξει, «δίκην ἐπαίτου περισαίνοντες τὰς εὐρωπαϊκὰς αὐλὰς, προσήνεγκον ὀλοκαυτώματα τὰ ἱερά καὶ τὰ ὄσια, ὅπως ἐκλιπαρήσωσιν ἀρωγὴν πρὸς διάσωσιν τοῦ καταδυομένου σκάφους τῆς Πολιτείας». Τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ καὶ τὴν διήκουσαν ἔννοιαν δι' ὅλης τῆς μονογραφίας ταύτης, τὴν ὁποῖαν διέπει μένος ἀντιπαπικὸν καὶ πνεῦμα ἀφοσιώσεως πρὸς τὴν μητέρα Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Καὶ παρ' ὄλον μὲν τὸ ἀντιπαπικὸν του πνεῦμα, ἐκφράζεται μετὰ θαυμασμοῦ πρὸς τὴν προσωπικότητα τοῦ προσχωρήσαντος εἰς τὸν Παπισμὸν Ἑλληνοῦ ἱεράρχου καὶ μετέπειτα Καρδινάλιου Βησσαρίωνος, τοῦ ὁποῖου ἐκτιμᾷ δεόντως τὰς ἐκπολιτιστικὰς ὑπηρεσίας. «Ὡς ῥιζικὴν δ' αἰτίαν τῆς διαστάσεως καὶ τῆς ἀποτυχίας τῆς ἐνώσεως μεταξὺ Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποῖαν ἐπεδίωκεν ἡ ἐν Φλωρεντία σύνοδος, θεωρεῖ ὁ Καλλιγᾶς «τὴν ἀξίωσιν τοῦ Πάπα, ὅτι αὐτὸς εἶναι ἡ κεφαλὴ ἀπάσης τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοποτηρητῆς τοῦ Κυρίου» (ἔ. ἀ. σ. 178). Καὶ τὸ συμπέρασμα τῆς ὅλης μελέτης του εἶναι ἡ ἐξῆς νηφάλιος καὶ ὀρθὴ διαπίστωσις τοῦ σοφοῦ ἀνδρός. «Ὅπως ἔχει ἡ ἱστορία, ἀνευδοιάστως δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οὐδὲν ἢ ἐλάχιστον συνετελεῖτο διὰ τῆς ἐπιτυχίας τῆς ἐνώσεως πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ θλέθρου... Ἡ Δύσις δὲν ἦτο εἰς κατάστασιν νὰ θέσῃ φραγμὴν εἰς τὸν ἀκρόατητον ῥοῦν τοῦ εἰσβαλόντος ἐξ Ἀσίας Μωαμεθανισμοῦ» (ἔ. ἀ. σ. 179). Καὶ κατωτέρω «ἡ Ρώμη δὲν ἔπαυσεν, οὐδὲ θέλει παύσει ἐργαζομένη ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως, ἀλλὰ κύριον ἔχουσα πάντοτε σκοπὸν τὴν ὑπερτάτην ἐξουσίαν τοῦ Πάπα, ἡδυνήθη μόνον νὰ προσελκύσῃ κοινότητα περιορισμένης, ὡς τὴν τῶν Ἀρμενίων, Μαρωνιτῶν, Ἰακωβιτῶν κλπ» (ἔ. ἀ. σ. 180). Διὰ νὰ ἐκτιμηθῇ δὲ κάλλιον ἡ σημασία τῶν τοιούτων κρίσεων τοῦ Καλλιγᾶ, ὡς κριτηρίου τῶν αἰσθημάτων του πρὸς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἀρκεῖ νὰ συγκριθῶσιν αὐταὶ πρὸς τὰς σχετικὰς κρίσεις μεταγενεστέρων καὶ δὴ καὶ συγχρόνων Ἑλλήνων λογίων, δυσμενῶς ἐξ ἔθνικῆς ἐπόψεως κρινόντων τὴν στάσιν

ἐκείνην τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας¹.

Ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἐκδηλοῖ ἐν τῷ Α΄ τόμῳ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου τὴν δυσμένειάν του ἐναντίον τῶν εἰκονοκλαστῶν αὐτοκρατόρων διότι, ὅπως παρατηρεῖ, «διὰ τοῦ τρόμου καὶ δι' ἀπηνῶν καταδιώξεων ἐπεχείρησαν νὰ μετατρέψωσι τὸ θρησκευτικὸν φρόνημα κατὰ τῆς στενοτέρας αὐτῶν δόξας καὶ ὡς ἐκ τούτου οὐδὲν ἐσεβάσθησαν ἐκ τοῦ παρελθόντος» (γ' ἔκδ. σελ. 31). Ἐπίσης σεβασμὸν πρὸς τὴν μητέρα Ἐκκλησίαν ἐκδηλοῖ ὁ Π. Καλλιγᾶς ἐπιτιθέμενος ἐναντίον τῶν νεωτέρων λογίων, «οἱ ὅποιοι μιμοῦνται τὰ πλέον ἀπομακρυσμένα παραδείγματα, τὰ πλέον ξένα εἰς τὸ ἔθνος», καὶ ἀποπειρῶνται τὴν ἀμελέτητον καὶ ἀψυχολόγητον ἐφαρμογὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἰδεῶν εὐρωπαϊκῶν ξένων πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ψυχὴν.

Τὸ διαφέρων ὁμῶς τοῦ Π. Καλλιγᾶ ὑπὲρ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς μορφώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀπεδείχθη μάλιστα διὰ τὴν ἀναμείξεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἀξιόλογον τῆς ἐποχῆς του θρησκευτικὴν κίνησιν τῆς λεγομένης «*Συνάξεως τῶν πρεσβυτέρων*»,² δηλ. συλλόγου τῶν ἐγγάμων ἱερέων, ὁ ὁποῖος ἰδρυθεὶς τῷ 1870 ἐν Ἀθήναις ἐπεδίωκε α') τὴν «καθίδρυσιν Κυριακῶν (δηλ. Κατηχητικῶν ὅπως τὰ ὀνομάζομεν σήμερον) σχολείων πρὸς χριστιανικὴν ἐκπαίδευσιν τῶν παιδῶν» καὶ β') τὴν βελτίωσιν τοῦ κοσμικοῦ κλήρου. Τοιοῦτον ἐπιδιώκων ὁ σύλλογος ἐκεῖνος σκοπόν, ἀπέκτησεν ἀμέσως τὴν συμπάθειαν τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, τῆς ὁποίας πολλὰ ἔγκριτα μέλη ἐνεγράφησαν εἰς αὐτὸν ὡς μέλη ἐπίτιμα, ἐν οἷς καὶ ὁ Καλλιγᾶς. Ἄλλ' ἐνῶ κατ' ἀρχὰς ἦ ἐν λόγῳ «*Σύναξις τῶν πρεσβυτέρων*» εἶχε τὴν ὑποστήριξιν τοῦ τότε Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Θεοφίλου, μὲ τὴν

1. Βλέπε πρὸς τοὺς ἄλλοις καὶ Ἀλεξ. Ν. Διομήδους Βυζαντινὰς Μελέτας Α' (1942), ἐνθα ἐπικρίνεται ὁ Καλλιγᾶς διότι «δὲν προσπαθεῖ οὔτε τὴν ψυχολογίαν τῶν ἀνθρώπων τοῦ Βυζαντίου νὰ ζωγραφίσῃ οὔτε νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς φιλοδόξους καὶ ἐγωϊστικὰς ῥοπὰς τῶν πρωτεργατῶν τῆς πολιτικῆς ἐκείνης» (σελ. 357). Κατὰ Διομήδην «τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου, ὅσονδήποτε θεολογικῆς φύσεως καὶ ἂν ἦτο, εἶχεν οὐσιαστικῶς πολιτικὸν χαρακτῆρα» (σ. 356) καὶ «δεξιὰ ἐκμετάλλευσις τῶν συγχρόνων διεθνῶν συνδυασμῶν θὰ ἠσφάλιζεν ὑπὲρ τοῦ Βυζαντίου τὴν βοήθειαν διὰ νὰ ἀποκρουσθῇ ἀποτελεσματικῶς ἢ ὁσημέραι φοβερώτερον ἀναπτυσσομένη κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας ἀπειλή» (σ. 353). Καίτοι ὁμῶς ὁμιλεῖ περὶ ἐπικρατουσῶν τότε ἀνισορροπῶν ψυχικῶν διαθέσεων ἀγούσων εἰς ὑπερτροφικὴν ἐπέκτασιν τῆς ἰσχύος καὶ τῆς ἐπιρροῆς τῆς Ἐκκλησίας, οὐχ ἤττον ὁμῶς ἀναγνωρίζει ὅτι «ἡ Ὁρθοδοξία ἀπέβη τότε ὁ μόνος συνεκτικὸς δεσμὸς τῶν ἀνθρώπων» (σ. 354). Πόσον δίκαιον εἶχεν ὁπωσδήποτε ὁ Dilthey παρατηρῶν «Ist das interesse eingeschränkt, so ist auch das Verständnis (τ. ἔ. ὅσον περιορίζεται τὸ διαφέρων, περιορίζεται καὶ ἡ κατανόησις)! Καὶ πόσον περισσοτέραν κατανόησιν τοῦ δικαίου τῶν ἀντιπάλων τῶν Παλαιολόγων εἶχεν αὐτὸς ὁ ἑτερόδοξος Norden ἐν τῷ ἔργῳ του «Papstum und Byzanz» (1903).

2. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν, 1928 (σελ. 84 ἐξ.).

βοήθειαν τῆς ὁποίας ἀνέπτυξε ζωηρὰν καὶ θαυμαστὴν διὰ τὴν τότε ἐποχὴν δρασίν, ἰδρῦσασα κυριακὰ σχολεῖα πρῶτον ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης, ἔπειτα δὲ καὶ ἐν ἄλλοις ναοῖς τῆς πρωτευούσης καὶ τοῦ Πειραιῶς καὶ τῶν περιχώρων ἀκόμη, ὅπου ὑπῆρχον ἔγγαμοι ἐφημέριοι, ἔπειτα ὁμως ἐξ εὐνοῆ τοῦ ἀντιδράσεως τῶν ἀγάμων ἐφημερίων παρασυρθεῖς ὁ γέρον Μητροπολίτης διέταξε τὴν διάλυσίν αὐτῆς. Ἡ πράξις αὕτη προεκάλεσε ζωηρὰν συγκίνησιν παρὰ τῇ ἀθηναϊκῇ κοινωσίᾳ, τὰ δὲ λαϊκὰ ἐπίτιμα μέλη τοῦ διαλυθέντος συλλόγου συνεδριάσαντα ἐν τῷ ξενοδοχείῳ τῆς Μεγ. Βρεττανίας τὴν 7/3/1871 ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ προέβησαν μετὰ μακρὰν συζήτησιν εἰς τὸν καταρισμὸν ἐπιτροπείας πρὸς συνεννόησιν μετὰ τοῦ Μητροπολίτου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐπιτροπεία αὕτη δὲν κατώρθωσε νὰ μεταπεισῇ τὸν Μητροπολίτην, συνεκροτήθη τὴν 30/3/71 δευτέρα συνεδρία τῶν λαϊκῶν μελῶν τοῦ συλλόγου ἐκείνου, ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ, ὑπὸ τὴν προεδρίαν πάλιν τοῦ Καλλιγᾶ, καθ' ἣν συνεδρίαν προεκλήθη νέα συζήτησις μακρὰ ἐπὶ τοῦ ἀναφθέντος ζητήματος καὶ ἐπὶ τῆς καταστάσεως ἐν γένει τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀπεφασίσθη ἡ συνέχισις τῶν ἐνεργειῶν παρὰ τῇ Κυβερνήσει, αἱ ὁποῖαι ὁμως ἐνεργεῖαι ἐναυάγησαν πρὸ τῆς ἐπιμονῆς τοῦ Μητροπολίτου. Τὸ ναυάγιον τῆς ὥρας ἐκείνης προσπαθείας, εἰς τὴν ὁποίαν τόσον σπουδαῖον καὶ τόσον χαρακτηριστικὸν μέρος διεδραμάτισεν ὁ ἀειμνηστος Καλλιγᾶς, ἐξηγεῖται ἐκ τῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων καὶ τῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἡ ὁποία δὲν παρεῖχεν ἔδαφος γόνιμον διὰ τὴν εὐδοκίμησιν τοιούτων προσπαθειῶν. Ἐπρεπε νὰ παρέλθωσι 45 ὅλα ἔτη διὰ νὰ ἀναζήσῃ καὶ ἄλλα δώδεκα ἔτη ἵνα παγιωθῇ ἐν τῇ χώρᾳ ἡμῶν ὁ σωτήριος θεσμὸς τῶν κυριακῶν, ἢ ὅπως ὀνομάζονται σήμερον, προσφυσίτερον, τῶν κατηχητικῶν σχολείων, καὶ θὰ χρειασθῶσιν, ὡς φαίνεται, καὶ ἄλλα πολλὰ ἔτη, ἵνα ὀλοκληρωθῇ ὁ ἕτερος σκοπὸς τῆς «Συνάξεως τῶν πρεσβυτέρων», τ. ἔ. ἡ βελτίωσις τῆς θέσεως τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου, τοῦ ὁποίου ὑπέρμαχος ἐκηρύχθη ὁ Καλλιγᾶς καὶ ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς Βουλῆς, περὶ τοῦ ὁποίου ἔγραψεν ὅτι «ὁ μὲν κατώτερος κλῆρος μεριμνᾷ περὶ τοῦ ζῆν, ὁ δὲ ἀνώτερος περὶ τοῦ εὖ ζῆν» (Σκέψεις περὶ ἐκλογικοῦ νόμου).

Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ διαφέροντος τοῦ Καλλιγᾶ εἶναι ἡ κατανόησις, τὴν ὁποίαν δεικνύει περὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἱεροκήρυκος. «Ὁ ἱεροκήρυξ» λέγει, «εἶναι ὁ ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ καὶ ὀφείλει νὰ ὀμιλήσῃ τὴν γλῶσσάν του, ἀκολουθῶν τὰς ἐννοίας του καὶ τὰ κινήματα τὰς καρδίας του, ἂν θέλῃ νὰ ἐνσπείρῃ εἰς ὅλας τὰς ψυχὰς τὴν θεῖαν ἀλήθειαν, ὥστε ἕκαστος νὰ δοκιμάσῃ τὴν ἐπιρροὴν τῆς ἐν ἑαυτῷ». Ἀρχοῦμεθα δὲ μόνον εἰς ταῦτα ἵνα μὴ ἐπὶ πλεῖον μηκύνωμεν τὸν λόγον.

*
*

Προσεπαθήσαμεν μὲ πᾶσαν δυνατὴν συντομίαν νὰ δώσωμεν εἰκόνα τινὰ

τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς του πλευρᾶς, ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων ἐκδηλώσεων τῶν χριστιανικῶν αὐτοῦ φρονημούντων καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ του διαφέροντος. Αἱ δὲ ἐκδηλώσεις αὗται εἶναι ἀρκεταί, ὥστε νὰ δικαιολογηθῇ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἤθελε κατατάξει τὸν Καλλιγᾶν εἰς τὴν χορείαν τῶν συνειδητῶν χριστιανῶν ἐπιστημόνων τῆς πατρίδος ἡμῶν κατὰ τὴν παρελθοῦσαν ἑκατονταετηρίδα, καὶ δὴ εἰς τὴν πλειάδα τῶν εὐσεβῶν τοῦ ἔθνους ἡμῶν νομοδιδασκάλων, παραπλεύρως τοῦ Π. Βράϊλα Ἀρμένη καὶ τοῦ Ἰωάννου Σκαλιτσούνη. Αἱ χριστιανικαὶ δὲ ἐκδηλώσεις τῶν ἀνδρῶν τούτων καὶ ἄλλων εὐσεβῶν καὶ ἐπιφανῶν συγχρόνων Ἑλλήνων ἐπιστημόνων ἀποτελοῦσι πολύτιμον πνευματικὴν κληρονομίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν θὰ ἔχη νὰ ἐμπνευσθῇ καὶ ἡ σύγχρονος γενεὰ ὄχι μόνον τῶν νομικῶν καὶ πολιτικῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν πνευματικῶν τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἡγετῶν, εἰς οὓς ἐπεφυλάχθη τὸ ἐπίμοχθον ὅσον καὶ ὑψηλὸν ἔργον τῆς παμμεροῦς ἀνασυγκροτήσεως τῆς ἐκ τοῦ πυρός καὶ τοῦ σιδήρου προερχομένης νέας ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἀνασυγκροτήσεως πρὸ παντὸς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς, ἀνασυγκροτήσεως ἀκατανόητου ἀνευ τοῦ θεμελίου τῶν χριστιανικῶν ἰδανικῶν.

Βιβλιογραφία. Ἡ πληρεστέρα βιογραφία τοῦ Π. Καλλιγᾶ ὀφείλεται εἰς τὸν Ἄλκ. Κρασσᾶν προλογίζοντα τὴν ὑπὸ τοῦ Γ. Π. Καλλιγᾶ γενομένην ἔκδοσιν διτόμου συλλογῆς τῶν ἔργων τοῦ πατρὸς του ὑπὸ τὸν τίτλον «Μελέται νομικαί, πολιτικαί, φιλολογικαί κλπ» (1899).

Δημ. Α. Δημητριάδου, Ἀπάνθισμα βιογραφικῶν τῶν ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου ἐκλιπόντων τὸν βίον καθηγητῶν αὐτοῦ (1916), ἐνθα καὶ πλήρης βιβλιογραφία.

Κ. Καιροφόλλα, Παῦλος Καλλιγᾶς. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον του, (1937).